

Turan mədəniyyəti

Türkmən xalqının musiqisi

V yazı

Elmi ədəbiyyatda “türkmən” etnoniminin yaranması ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr irəli sürülür. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, bu söz “türk” və “mən” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, “mən türkəm” və ya “türk mənəm” mənasını verir. Digər mənbələrdə isə bu sözün “tərkəmə” sözünün cəmi olan “tərkəmun”dan meydana gəlməsinə, bəzilərində isə “türkəmənd” biçimində işlənməsinə rast gələ bilirik ki, bu da “türkəbənər” deməkdir.

Orta əsrlərdə Orta Asiyadan Balkanlara qədər ərazidə yaşayan türkdilli xalqlar, həm özləri, həm də başqaları tərəfindən türkmən (o cümlədən, azərbaycanlılar) adlandırılırdılar. İndi onların arasından yalnız Anadolu kəndlərində yaşayanların bir qismi, İraqda yaşayan türkmənlər, bir də Türkmənistanda yaşayanlar özlərinə türkmən deyir. Azərbaycanda bu söz “tərkəmə” şəklində qalıb. “Tərkimə” ərəb sözüdür, “türkmənlər” deməkdir. Ərəb mənbələrində türkmənlərin Türkmənistan, Əfqanıstan və İranda yaşamış türkmən tayfası olduğu qeyd edilir.

Qısa haşiyəyə çıxaraq onu da vurğulamaq lazımdır ki, mühüm geosiyasi və iqtisadi mövqeyə malik olan İraq əhalisinin 20 faizi (müxtəlif mənbələrdə bu faiz dərəcəsi dəyişir) türkmən adlandırılan əhalinin payına düşür. Özü də türkmənlərin dili daha çox azərbaycancaya yaxındır.

Türkmənlər barəsində İslam Ensiklopediyasında deyilir: “İraq türkmənləri, yeni oğuzcanın azəri türkcəsinə danışan türklər”. Bəzən türk mənbələri türkmənlərin Osmanlı türklərinin bir qolu olduğu barədə fikir söyləyirlər. Həmçinin oxşarlıq kimi türkmənlərin dilində Osmanlı türklərinin leksikasına məxsus sözlərin olmasını göstərlər. Ancaq türkmən yazı dilində Osmanlı türkcəsinin elementləri özünü göstərməsinə baxmayaraq, xalq dilinə

ərazinin inkişafına geniş imkanlar açdı. XI-XIII əsrlərin ayrı-ayrı dövrlərində türkmən tayfaları Səlcuq imperiyası və Çingiz xan ulusu tərəfindən idarə olunurdu. XIV əsrdə bu ərazilərə Əmir Teymurun ordusu yürüşlər edirdi. XVI əsrdə Xivə və Buxara xanlıqları ayrı-ayrı türkmən tayfalarını özünə tabe etdirmişdir. 1849-cu ildə Türkmənistan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olundu. 1924-cü ildə hazırkı Türkmənistan Respublikasının ərazisi daxilində SSRİ tərkibində Türkmənistan SSR yaradıldı.

olan təsiri qüvvətli olmayıb. Bəzi fərqləri nəzərə almasaq, İraq türkmənlərinin ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Bütün faktlar – dil, ənənə, musiqi, folklor, mətbəx, inanc və digər eynilik türkmənlərin məhz Azərbaycan türkləri olmasını təsdiq edir.

İraqda türkmənlərin məskunlaşdırılması eramızın VII əsrinə təsadüf edir. İlk zamanlar hərbi heyət olaraq Bağdadda xidmət edən türkmənlər sonradan ciddi nüfuz qazanmış və həmişəlik bu ölkədə qalmışlar. Xilafətin Səlcuq türklərinin təsiri altına keçməsindən sonra soydaşlarımızın siyasi, hüquqi və mədəni inkişafı dirçəlməmişdir. Mosul (1127–1228), Ərbil (1144–1232) Atabəylikləri yaranmışdır. Xüsusilə, şimal əyalətlərindən İraqa köçürülən türklərin vəziyyəti yaxşılaşmışdı. Tədricən Bağdad və onun ətrafında yerləşən ərəzlər türkmənlərin nəzarətinə keçmişdir. Cəlayirlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə İraq türkmənləri bütün sahələrdə yüksək dövlət postlarında təmsil olunmuşdular. Türkmənlərin elm, ədəbiyyat, memarlıq, musiqi sahəsində uğurları artmağa başlamışdı.

VII əsrdə Türkmənistanın yerləşdiyi ərazi ərəblər tərəfindən işğal olundu və ərəblər Mərkəzi Asiyaya özləri ilə İslam dini ilə yanaşı, İslam mədəniyyətini də gətirdilər. Xəlifə Əl-Məmunun dövründə regionun mərkəzi Mərvə köçürüldü. Bu da

yılmış Barbəd o dövrdə elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş Mərv şəhərindən çıxmışdır. O, burada musiqi təhsili almış, mahir müğənni və bərbət ifaçısı kimi məşhurlaşmışdı. Qeyri-adi məharəti ona Sasani şahı II Xosrov Pərvizin sarayında baş musiqiçi statusu qazandırmışdı və nəinki ifaçı, habelə bəstəkar istedadı burada tam şəkildə özünü büruzə vermişdi.

Ümumiyyətlə, Türkmənistan ərazisində yerləşmiş Mərv şəhəri qədim mədəniyyət mərkəzi kimi ad çıxarmış, XIII əsrdə burada onlarla kitabxana fəaliyyət göstərmişdir. Şərq risalələrində Mərv şəhərindən çıxmış bir sıra musiqiçilərin adları çəkilir. Məşhur Orta əsr musiqiçisi Əli də Mərvdən idi. Məlumdur ki, çoxlu sayda əsərlərin müəllifi olan Ustad Əlinin yanına müxtəlif ölkələrdən improvizasiya texnikasına yiyələnmək üçün musiqiçilər gəlirdi.

Türkmən musiqiçiləri Şərq musiqi mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Türkmənlərin poetik və musiqi yaradıcılığı digər Mərkəzi Asiya xalqlarının yaradıcılığı ilə sıx təmasda inkişaf etmişdir. Şərqdə məşhur olan süjetlər burada da öz əksini tapıb. Məsələn, türkmənlərin dastan irsində “Leyli və Məcnun”, “Tahir və Zöhrə”, “Koroğlu” (türkmənlər onu “Goroğlu” adlandırırlar) kimi geniş yayılmış dastanlara rast gəlinir.

Türkmən dilində mahniyə aydım, xalq havalarına saz, musiqiyə isə ümumilikdə aydım-saz deyirlər. Gördüyümüz kimi, azərbaycanlılarda konkret olaraq bir musiqi alətini bildirən, Anadolu türklərində isə ümumən alət mənasında işlənen saz kəlməsi türkmənlərdə musiqi və xalq havası mənasındadır.

Türkmən musiqi irsi folklor və peşəkar musiqi janrlarına ayrılır. XX əsrin əvvəllərində bu musiqi nümunələrinin toplayıb nota salınmasında rus etnoqrafı V.A.Uspenskinin böyük rolu olmuşdur. O, bu elləri oba-oba gəzmiş və işinin nəticələrini 1928-ci ildə Moskvada “Türkmenskaya muzıka” başlığı altında nəşr etdirmişdir.

Türkmən xalq mahnılarının janr təsnifatına əmək, mərasim, məişət və lirik mahnıların daxildir. Onların obraz-məzmun dairəsi türkmənlərin məişət həyatı, köçəri maldarlıq, əkinçilik, toxuculuq və s. ilə sıx bağlıdır.

Türkmən şifahi peşəkar musiqisində baxışların yaradıcılığı əsas yer tutur. Müasir baxışların sələfləri oğuz türklərinin müştərək bədii abidəsi – “Dədə Qorqud” dastanında təsvirini tapmış qədim ozanlar olmuşlar. Onlar qopuz çalmış, rəvayət söyləmiş və oba-oba gəzməmişlər. Nəsildən-nəslə ustad-şagird ənənəsilə ötürülən bu ulu el sənəti zaman keçdikcə yeni nəsil xalq musiqiçiləri – baxışların yaradıcılığında davamını və inkişafını tapmışdır. Baxışlar aşığı kimi elləri gəzir, şeir qoşub dastan söyləyərdilər. Baxış dutarda çalır, oxuyur və virtuoz ifa tərzini nümayiş etdirirdi. Təxminən XV əsrdən etibarən baxışlar türkmən musiqisində əsas fəqərə çevrilmişdilər.

Türkmən eposunun erkən növləri “Oğuzname” adı altında mövcud olub. Hazırda türkmən eposları dastan formasında həyatını davam etdirir. Ən məşhur türkmən dastanları “Goroğlu”, “Şahsənəm və Qərib”, “Əsli və Kərəm”dir. Bu dastanlar, ümumiyyətlə, türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Lakin hər bir xalqın rəvayətçiləri bu qədim hekayətləri özünəməxsus tərzdə nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Məsələn, bir çox türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycanda “Koroğlu” adı ilə məşhurlaşmış dastan türkmənlərdə “Goroğlu” kimi, yəni gordan çıxmış qəhrəmanın (Rouşanın anası doğuş zamanı öldüyünə və diri uşağın məzardan çıxarıldığına görə) adı ilə yayılmışdır.

Türkmənlərin milli musiqi alətləri digər Orta Asiya xalqlarının alətləri ilə oxşardır. Lakin bu alətlər sırasında zərb alətləri yox dərəcəsindədir. Hazırda istifadə olunan alətlər – simli dütar və qıcaq, nəfəslü tüydük və dilli tüydük, habelə qopuzdur (qaxax və qırğızların şan qopuzu).

Lalə HÜSEYNOVA,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə
doktoru, professor